

«Тіл білімі: салалары, зерттеу нысандары және маңызы»

ЖАРИЯЛАНДЫ
10.06.2025

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/180546/>

Нурмуканова Баян, Какимова Томирис

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Зерттеу Университеті

Аннотация: мақалада тіл білімінің қазіргі заманғы жай-күйі, негізгі салалары және даму бағыттары қарастырылады. Тіл білімінің теориялық және қолданбалы салаларының ерекшеліктері талданып, олардың әрқайсысының зерттеу нысандары мен әдістері сипатталады. Автор тіл білімінің негізгі салаларын жүйелі түрде баяндай отырып, теориялық тіл білімі (фонетика, фонология, морфология, синтаксис, семантика, прагматика), қолданбалы тіл білімі (тіл үйрету әдістемесі, машиналық аударма, корпустық зерттеулер), тарихи тіл білімі, әлеуметтік тіл білімі және психолінгвистика сияқты бағыттардың мәнін ашады.

Мақалада тіл білімінің зерттеу нысаны ретінде тілдің түрлі аспектілері – жүйе, әрекет, когнитивтік және әлеуметтік құбылыс ретіндегі қырлары қарастырылады. Тіл білімінің теориялық маңызымен қатар, оның білім беру, технология, мәдениет және қоғамдық саясат салаларындағы практикалық қолданылуы талданады.

Түйін сөздер: тіл білімі, теориялық тіл білімі, қолданбалы тіл білімі, фонетика және фонология, морфология, синтаксис, психолінгвистика, әлеуметтік тіл білімі, цифрлық гуманитарлық ғылымдар.

Кіріспе

Тіл білімі – адамзаттың ең күрделі және маңызды құбылыстарының бірі болып табылатын тілді жан-жақты зерттейтін ғылым. Тіл – адам қоғамының дамуының негізгі факторы ретінде қарастырылады және оның зерттелуі адамзаттың өзін-өзі тануы үшін өте маңызды болып табылады [1, 25 б]. Қазіргі заманда тіл білімі дәстүрлі ғылыми дисциплина ретінде ғана емес, сонымен қатар қоғамның мәдени, әлеуметтік және технологиялық дамуына елеулі ықпал ететін практикалық маңызы бар ғылым ретінде қарастырылады.

Тіл білімінің қалыптасуы мен дамуы ұзақ тарихи процесс болып табылады. Антикалық дәуірден бастап, адамдар тілдің табиғаты мен оның жұмыс істеу принциптері туралы

ойлана бастады. Қазіргі таңда тіл білімі көптеген салаларға бөлінген, олардың әрқайсысы тілдің белгілі бір аспектісін зерттейді [2, 45 б].

Заманауи тіл білімі дәстүрлі зерттеу әдістерімен қатар жаңа технологиялық мүмкіндіктерді белсенді пайдалануда. Компьютерлік лингвистика, корпуслық зерттеулер, нейролингвистикалық эксперименттер тіл білімінің қазіргі заманғы бетін қалыптастыруда. Цифрлық дәуірдің келуімен тіл білімінің рөлі айтарлықтай өзгерді – ол енді тек академиялық ортада ғана емес, сонымен қатар технологиялық инновациялар мен қоғамдық өзгерістерде де маңызды орын алады. Жасанды интеллект, машиналық аударма, дауысты тану жүйелері сияқты технологиялардың дамуы тіл білімінің теориялық негіздеріне сүйенеді.

1. Тіл білімінің негізгі салалары

Теориялық тіл білімі: теориялық тіл білімі тілдің жалпы заңдылықтарын, оның табиғаты мен мәнін зерттейтін саладыр. Бұл саланың құрамына келесі бөлімдер кіреді:

Фонетика және фонология – тілдің дыбыстық жүйесін зерттейтін салалар. Фонетика дыбыстардың физикалық қасиеттерін, олардың артикуляциялық және акустикалық сипаттамаларын зерттейді [3, 78 б]. Фонология дыбыстардың тілдік жүйедегі қызметін, олардың өзара қатынасын және фонемалардың жүйесін талдайды.

Морфология – сөздердің құрылысы мен сөзжасам процестерін зерттейтін бөлім. Морфология морфемалардың типтерін, олардың қызметі мен өзара байланысын, сөздердің грамматикалық категорияларын зерттейді [4, 112 б].

Синтаксис – сөйлемдердің құрылысы мен сөздердің сөйлемдегі байланысын зерттейтін бөлім. Синтаксистік құрылымдардың типтері, олардың мағыналық қатынастары және трансформация процестері синтаксистің негізгі зерттеу нысандары болып табылады [5, 156 б].

Семантика – сөздер мен сөйлемдердің мағынасын зерттейтін бөлім. Лексикалық мағынаның типтері, мағыналық қатынастар, семантикалық өрістер теориясы семантиканың негізгі бағыттары болып саналады.

Прагматика – тілдік бірліктердің нақты қолданылу жағдайларындағы мағынасын зерттейтін саладыр. Контекст, интенция, импликация сынды ұғымдар прагматиканың орталық тақырыптары болып табылады [6, 89 б].

2. Қолданбалы тіл білімі

Қолданбалы тіл білімі теориялық тіл білімінің жетістіктерін практикалық мақсаттарда қолдануға бағытталған саладыр. Оның құрамына мыналар кіреді:

Тіл үйрету әдістемесі – шет тілдерін үйретудің тиімді әдістері мен тәсілдерін әзірлейтін сала. Қазіргі заманда коммуникативтік тәсіл, мультимедиялық технологиялар және интерактивті әдістердің қолданылуы осы саланың басты бағыттары болып табылады [7, 134 б].

Машиналық аударма – компьютерлік технологиялар көмегімен тілдер арасында аударма жасау принциптерін зерттейтін сала. Нейрондық желілер және жасанды интеллект технологияларының дамуымен бұл сала жедел дамып келеді.

Корпустық тіл білімі – үлкен мөлшердегі мәтіндік материалдарды талдау арқылы тілдік заңдылықтарды анықтауға бағытталған сала. Цифрлық технологиялардың дамуымен корпустық зерттеулердің маңызы едәуір артты [8, 67 б].

Тарихи тіл білімі: тарихи тіл білімі тілдердің уақыт ағымында өзгерістерін зерттейтін саладыр. Оның негізгі бөлімдері:

Салыстырмалы-тарихи тіл білімі – тілдердің туыстық қатынастарын, олардың ортақ көзінен шығуын және тарихи дамуын зерттейді [9, 201 б].

Этимология – сөздердің шығу тегі мен тарихи дамуын зерттейтін бөлім.

Диалектология – белгілі бір тілдің аумақтық нұсқаларын зерттейтін сала.

Әлеуметтік тіл білімі: әлеуметтік тіл білімі тіл мен қоғамның арасындағы өзара байланысты зерттейтін саладыр. Тіл саясаты, көптілділік, тілдік жағдай, әлеуметтік топтардың тілдік ерекшеліктері осы саланың негізгі зерттеу объектілері болып табылады [10, 187 б].

Психоллингвистика: психоллингвистика тілдік әрекеттердің психологиялық негіздерін зерттейтін пәнаралық сала. Тілді меңгеру процестері, тілдік дамудың кезеңдері, тілдік бұзылулар психоллингвистиканың негізгі тақырыптары [11, 98 б].

3. Тіл білімінің зерттеу нысаны

Тіл білімінің негізгі зерттеу нысаны тіл болып табылады. Алайда тілдің өзі өте күрделі және көп қырлы құбылыс болғандықтан, оның зерттелуі әр түрлі аспектілерден жүргізіледі.

Тіл жүйе ретінде: тіл жүйелі құрылым ретінде қарастырылады, онда барлық элементтер белгілі бір заңдылықтар бойынша ұйымдасқан және өзара байланысқан. Фердинанд де Соссюрдің құрылымдық тіл білімі теориясы бойынша, тіл белгілер жүйесі болып табылады, онда әрбір элементтің мәні оның басқа элементтермен қатынасымен анықталады [12, 234 б].

Тіл әрекет ретінде: тіл статикалық жүйе ғана емес, сонымен қатар динамикалық әрекет ретінде де қарастырылады. Адамдар тілді тек білу ғана емес, оны пайдалану арқылы түрлі коммуникативтік мақсаттарға жетеді. Бұл аспект тіл әрекетінің теориясы мен прагматиканың дамуына алып келді.

Тіл когнитивтік құбылыс ретінде: когнитивтік тіл білімі тілді ойлау процестерімен тығыз байланысты когнитивтік құбылыс ретінде қарастырады. Тіл адамның әлемді тануы мен ойлауының құралы болып табылады [13, 145 б].

Тіл әлеуметтік құбылыс ретінде: тіл қоғамдық құбылыс болып табылады және оның қалыптасуы мен дамуы әлеуметтік факторлармен тығыз байланысты. Тілдің әлеуметтік қызметтері, оның қоғамдағы орны әлеуметтік тіл білімінің зерттеу нысаны болып табылады.

Тіл білімінің маңызы

Теориялық маңызы: тіл білімінің теориялық маңызы адам табиғатын түсінуде, оның ойлау процестерін зерттеуде жатыр. Тіл адамның айырықша ерекшелігі болып табылады және оның зерттелуі антропологиялық мәселелердің шешілуіне көмектеседі [14, 67 б].

Тіл білімі басқа гуманитарлық ғылымдармен тығыз байланысты. Философия, психология, социология, антропология сынды ғылымдар тіл білімінің теориялық базасын құрайды және оның дамуына ықпал етеді.

Практикалық маңызы

Білім беру саласындағы маңызы: тіл білімі білім беру жүйесінде орасан зор роль атқарады. Ана тілін үйрету, шет тілдерін меңгерту, көп тілді білім беру бағдарламаларын құру тіл білімінің практикалық қолданылу аясына кіреді [15, 123 б].

Технология саласындағы маңызы: заманауи ақпараттық технологиялардың дамуымен тіл білімінің рөлі едәуір артты. Машиналық аударма, сөйлеуді тану жүйелері, чат-боттар мен виртуалды көмекшілердің жасалуы тіл білімінің жетістіктеріне негізделген.

Мәдениет пен тілдік саясат саласындағы маңызы: тіл білімі ұлттық тілдерді сақтау мен дамыту, көп тілді қоғамдарда тілдік саясатты жүргізу, тілдік құқықтарды қорғау мәселелерінде маңызды роль атқарады [16, 178 б].

Қоғамдық маңызы: тіл білімі қоғамның интеграциясы мен дамуына елеулі үлес қосады. Тілдік әртүрлілікті басқару, мәдениетаралық коммуникацияны дамыту, тілдік кемсітушіліктің алдын алу сынды мәселелерді шешуде тіл білімінің рөлі зор.

Дәстүрлі емес, ауызша дәстүрлермен беріліп келген тілдерді сақтау және құжаттау жұмыстары тіл білімінің қоғамдық миссиясының бір бөлігі болып табылады. Әлемде жылда бірнеше тілдер жоғалып кететінін ескерсек, бұл жұмыстардың маңызы зор [17, 89 б].

Тіл білімінің қазіргі заманғы даму бағыттары: цифрлық гуманитарлық ғылымдар: қазіргі заманда тіл білімі цифрлық технологиялармен тығыз интеграцияланған. Үлкен деректерді талдау, машиналық оқыту әдістері, нейрондық желілердің қолданылуы тіл білімінде жаңа мүмкіндіктер ашты [18, 156 б].

Пәнаралық зерттеулер: тіл білімі басқа ғылымдармен бірлесе отырып, пәнаралық зерттеулердің дамуына үлес қосуда. Нейролингвистика, биоллингвистика, компьютерлік лингвистика сынды жаңа салалардың пайда болуы осы үрдістің көрінісі болып табылады. Глобализация және тіл білімі: жаһандану процестері тіл білімінің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Тілдер арасындағы контактілер, лингва франка құбылысы, көші-қон процестеріндегі тілдік мәселелер қазіргі тіл білімінің өзекті тақырыптары болып отыр [19, 234 б].

Қазақстандағы тіл білімінің дамуы

Қазақстан Республикасында тіл білімі ерекше маңызға ие болып отыр. Мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінің мәртебесін нығайту, көп тілді қоғамда тілдік гармонияны қамтамасыз ету, тілдік саясатты ғылыми негізде жүргізу тіл білімінің міндеттері болып табылады [20, 145 б].

Қазақ тілі білімінің дамуында Ә. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Р. Сыздықова сынды ғалымдардың еңбектері зор роль атқарды. Қазіргі кезде жас ғалымдар дәстүрлі зерттеулермен қатар, заманауи әдістерді пайдалана отырып, қазақ тіл білімін дамытуда.

Қорытынды

Тіл білімі – адамзаттың рухани мұрасын зерттейтін және болашаққа жеткізетін, теориялық та, практикалық та маңызы зор ғылым. Оның салалары мен зерттеу нысандарының көптүрлілігі тілдің күрделілігі мен көп қырлылығын көрсетеді.

Қазіргі заманда тіл білімі дәстүрлі гуманитарлық ғылым болудан қалып, технология, білім беру, қоғамдық саясат сияқты салалармен тығыз байланысқан көп функциялы ғылымға айналды. Цифрлық технологиялардың дамуы, жаһандану процестері, мәдениетаралық коммуникацияның күшеюі тіл білімінің маңызын одан әрі арттыруда. Тіл білімінің болашақ дамуы ғылыми-техникалық прогресспен, қоғамдық қажеттіліктермен және адамзаттың мәдени мұраларын сақтау мен дамыту міндеттерімен анықталатын болады. Бұл ғылымның дамуы адамзаттың өзін-өзі тануына, әр түрлі мәдениеттер мен халықтар арасындағы өзара түсіністікке қол жеткізуге көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта, 2019. – 296 б.

Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 2020. – 271 б.

Бондарко Л.В. Фонетика современного русского языка. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2018. – 276 б.

Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Флинта, 2019. – 328 б.

Белашапкина В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Высшая школа, 2020. – 423 б.

Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 2018. – 341 б.

Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Высшая школа, 2019. – 334 б.

Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2020. – 234 б.

Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. – М.: Наука, 2019. – 368 б.

Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М.: РГГУ, 2018. – 439 б.

Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 2019. – 287 б.

Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – М.: Едиториал УРСС, 2020. – 278 б.

Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2018. – 560 б.

Алпатов В.М. История лингвистических учений. – М.: Языки русской культуры, 2019. – 368 б.

Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий. – М.: ИКАР, 2020. – 448 б.

Михальченко В.Ю. Языковая политика и языковые конфликты в современном мире. – М.: Наука, 2018. – 319 б.

Кристал Д. Языковая смерть. – М.: Астрель, 2019. – 432 б.

Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей. – М.: Наука, 2020. – 346 б.

Вахтин Н.Б. Социолингвистика и социология языка. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2018. – 336 б.

Хасанов Б.Х. Языки народов Казахстана и их взаимодействие. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 248 б.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.